

Life Lezing 2022 Gert van Dijk

Waar markt en overheid falen

Een pleidooi voor regionaal samenleven en samenwerken

AERES
HOGESCHOOL
DRONTEN

Colofon

Uitgave:

Aeres Hogeschool Dronten
Tel 088 - 020 6000
www.aereshogeschool.nl

Lezing:

Prof. dr. ir. Gert van Dijk

Tekstredactie:

Ir. Wiggele Oosterhoff

Eerste druk, april 2022
Oplage, 400 exemplaren

Bestellingen:

info.hogeschool.dronten@aeres.nl
Tel. 088-0206000

© Alle rechten voorbehouden. Deze tekst mag door derden gebruikt worden, mits de bron daarbij op correcte wijze vermeld wordt. De auteur heeft ernaar gestreefd een zo betrouwbaar mogelijke uitgave te verzorgen. Niettemin kan hij geen aansprakelijkheid aanvaarden voor onjuistheden die mogelijk in deze uitgave voorkomen. Aan deze publicatie kunnen geen rechten ontleend worden. De auteur heeft getracht de rechten van de afbeeldingen te achterhalen en/of de bron van de afbeeldingen weer te geven en ernaar gestreefd een zo betrouwbaar mogelijke uitgave te verzorgen.

Voor contact gelieve te mailen naar w.oosterhoff@aeres.nl

Waar markt en overheid falen

*Een pleidooi voor regionaal samenleven
en samenwerken*

Woord vooraf

Met een gevoel van trots en dankbaarheid reiken wij u dit boekje met de achtste Life Lezing van Aeres Hogeschool Dronten aan. Deze is op 28 april 2022 door prof. Gert van Dijk in Dronten uitgesproken.

De Life Lezing komt voort uit Ons IDee, de merkblofte van de faculteit in Dronten. In deze merkblofte staat 'the Economy of Life' centraal. Elk jaar vragen we een deskundige om over 'the Economy of Life' een inspirerende lezing te verzorgen. Tevens vragen we iemand vanuit de praktijk om daarop te reflecteren. We zijn tenslotte een betekenisinstelling voor hoger beroeps- onderwijs en praktijkgericht onderzoek, die kennis ontwikkelt die ertoe doet en het werkveld en onszelf vooruit helpt.

De Life Lezing is daarom ook voor een brede doelgroep bedoeld. Allereerst voor relaties van Aeres Hogeschool Dronten. De lezing kan worden beschouwd als een gift van de hogeschool aan bedrijven en instellingen, voor alles wat zij de hogeschool geven. Daarnaast is de lezing ook bedoeld als inspiratie en reflectie voor studenten en medewerkers van de hogeschool zelf. Elke Life Lezing wordt afgesloten met een gezamenlijke maaltijd, een walking dinner. Een mooie manier om opgedane inzichten met anderen te delen en zo elkaar te inspireren.

Vanwege coronamaatregelen kon de Life Lezing in 2020 en 2021 helaas niet doorgaan. Des te blijer zijn we dat prof. Gert van Dijk op 28 april 2022 zijn lezing wél heeft kunnen uitspreken. Vanuit een internationaal en historisch perspectief doet hij in deze lezing een dringende oproep om vooral regionaal samen

te werken én samen te leven. Daarnaast doet hij een dringend appèl op ons, medewerkers van Aeres Hogeschool Dronten om publieke waarden, die volgens hem onmiskenbaar verbonden zijn aan kringlooplandbouw in regionale context, te verzorgen en te ontwikkelen. Deze oproep sluit wat ons betreft naadloos aan bij Ons IDee en die handschoenen pakken we daarom graag op. Essentieel daarin is het sturen op de balans in economische, ecologische en sociale waarden ten behoeve van het maatschappelijk nut. Of simpeler, dat we onze studenten willen vormen en ontwikkelen tot professionals in een sector die rekening houdt met de aarde én de mens.

Hoe moeilijk ook, wens ik ons toe dat het ons lukt om steeds nadrukkelijker de bedoeling van ons werk centraal te stellen en ons blijven afvragen of het ook klopt wat we doen, vanuit ons hart en in verbinding met elkaar. Wij wensen u veel inspiratie toe bij het lezen van deze Life Lezing en zien u graag terug.

Met vriendelijke groet,

Jolanda Berntsen – Wiltink MSc.
Directeur faculteit
Aeres Hogeschool Dronten

Waar markt en overheid falen

Een pleidooi voor regionaal samenleven en samenwerken¹

Inleiding

Het is een bijna onbegrijpelijk feit. Dat het kleine en dicht bevolkte Nederland de op één (VS) na grootste agrarische exporteur ter wereld is. Hoe ziet het landbouwmodel dat hieraan ten grondslag ligt eruit? En waarom is dit model ook in de toekomst niet weg te denken?

Diezelfde succesvolle exporterende sector staat in eigen land onder druk. Wat zijn de grenzen waarop de boeren en tuinders in eigen land nu stuiten? Is circulaire landbouw een oplossing? Hoe komt het dat het alom bezongen vrije-markt-mechanisme daar geen bijdrage aan levert? En aan de andere kant: waarom komt de overheid niet verder dan opkoop- en uitkoopregelingen? De meest botte bijl die je kunt bedenken.

Ten geleide – de lijnen in dit betoog

In deze Life Lezing betoog ik dat het succes van onze landbouw is gefundeerd op efficiency per eenheid product. De landbouw is succesvol geïntegreerd in vele internationale ketens en kennisnetwerken, maar tegelijkertijd toenemend ‘footloose’ in de regio waar zij is gevestigd. ‘Footloose’ betekent dat de landbouw wel de omgeving beïnvloed, maar de omgeving niet de landbouw. De milieudruk die zij legt op de regio, per vierkante kilometer, is te hoog. ‘Footloose’ houdt in dat er erosie van ‘het gezamenlijke’ gaande is, met als gevolg een groeiend onvermogen voor groepen mensen om

de omgeving waar zij in en van leven en van elkaar afhankelijk zijn, gezamenlijk duurzaam vorm te geven.

Dit onvermogen is te herleiden tot de verleidingen van de groei-economie, van de markt en het optreden van overheden. Die krachten beïnvloeden ons begrip van de wereld (zelfs van de directe leefomgeving) dermate sterk dat de feiten over onze leefomgeving ons niet meer binden.

Doordat de landbouw ten aanzien van de regio ‘footloose’ is geworden is de regionale samenleving ook ‘feitenloos’ of feitenarm geworden. Alsof de lokale gemeenschap geen eigen, gemeenschap-gebonden en gemeenschap-bepalende feiten heeft of kan hebben. Met feiten bedoel ik de kennis met betrekking tot duurzaamheid waar iedereen belang bij heeft. Ik pleit er daarom voor om kringlooplandbouw te beschouwen als een ‘commons’, de meent, de bestaanszekerheid van de gemeenschap waar we allen belang bij hebben en waar ons lot mee verbonden is. Kringlooplandbouw is er op gericht de kringlopen op kortere afstanden te sluiten. Mijn punt is dus dat dit, *hoe belangrijk ook*, niet genoeg is vanuit het gezichtspunt van duurzaamheid op de lange termijn. Vandaar de ‘commons’ benadering.

De vrije markt blijkt helemaal niet ‘vrij’ te zijn - en blijkt niet vrij te laten. De overheid is helemaal niet verbonden met boeren en burgers in de regio, de plek waar ze samen (moeten) leven. Overheid en politici confisqueren alle

milieuvraagstukken, maar doen dat zonder verbinding met de lokale belanghouders. De beleidsaandacht heeft de focus op de gevolgen van beleid en richt zich niet naar oorzaken. Het gevolg is een verwaarlozing van principiële keuzes die onafhankelijk zijn van het huidige Nederlandse landbouwmodel. Voor kritische bezinning op landbouw ten aanzien van ecologische draagkracht en publieke waarden in de regio is het gezamenlijk erkennen van de feiten één van de noodzakelijke voorwaarden voor betekenisvolle 'commons'. En daarvoor zijn sociale relaties van goede kwaliteit nodig, oftewel verbinding. Zonder verbinding is het onmogelijk om nieuwe wegen te banen. Nieuwe wegen voor onze landbouw komen in beeld op basis van gemeenschappelijk belang en inspiratie. Op basis van een regionale aanpak kan nieuw draagvlak voor nationaal en EU-landbouwbeleid worden gemaakt wat de naam Gemeenschappelijk Landbouwbeleid waard is.

Goede verbindingen zijn nodig om nieuwe wegen te banen.

Wat betekent dat voor Aeres Hogeschool Dronten?

Kort gezegd: afgestudeerden moeten niet alleen over kennis en kunde beschikken voor de huidige 'markt', maar ontwikkelingen ook kritisch kunnen afwegen in verbanden die het financieel-economische overstijgen. Dat veronderstelt een authentieke persoonlijkheid. Dat laatste bereik je niet in je eentje, maar juist in – ook weer – de verbinding met anderen. Daar heb je gemeenschappen voor nodig. Een gemeenschap wordt gekenmerkt door gemeenschappelijke inspiratie en gezamenlijke ontwikkeling en aanvaarding van feiten. Maar hoe doe je dat in een wereld waar zomaar alternatieve feiten worden gegeneerd? Is dat, paradoxaal genoeg, niet ook een feit? In deze lezing wordt betoogd dat het gezamenlijk erkennen van feiten beter lukt als je letterlijk dicht bij huis blijft: het hier, waar ik woon en het nu. Wie ben ik? Op welke wortels sta ik? Wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Met die vragen begint het goede gesprek.

Om dat gesprek te voeren, zal ik hierna een aantal wegen gaan bewandelen om te laten zien hoe essentieel de regio is voor het goed beheer van de 'commons'. Wegen die ogenschijnlijk los van elkaar staan, maar wel helpen om duidelijk te maken wat dit alles betekent voor Aeres Hogeschool Dronten. Deze lezing eindigt daarom met een uitdaging aan Aeres Hogeschool Dronten en een suggestie voor een initiatief in eigen regio.

'Make' or 'buy'?

In theorie kan een agrarisch bedrijf, net als elke onderneming, zijn productie uitvoeren volgens twee strategieën: zelf maken of inkopen, 'make or buy'. Een onderneming zal vanzelfsprekend altijd zelf produceren wat het als zijn kerncompetenties beschouwt. Je wilt je eigen kennis en technologie beschermen. Het bepaalt je positie in de markt. Dat geldt ook voor onderdelen van het product die op cruciale momenten beschikbaar moeten zijn. Afgezien daarvan, je koopt onderdelen in als die elders goedkoper kunnen worden geproduceerd. Als je een handelsbedrijf bent, dan maak je helemaal niets zelf. Je koopt alleen en je verkoopt weer. Het handelsbedrijf kent de markt beter dan de producenten. Dat is zijn bestaansrecht.

Toegepast op het boerenbedrijf is 'make' in het uiterste geval het uitsluitend produceren op basis van de inzet van productiefactoren die van eigen bodem afkomstig zijn. 'Buy' is productie op basis van de aanschaf van uitsluitend aangekochte, dus extern geproduceerde productiefactoren. Daarbij ga ik er vanuit dat een boerenbedrijf *altijd* iets met bodem, planten, gewassen en/of dieren *zelf* zal doen. In de 'buy'-strategie maak je dus als boerenbedrijf een keuze welke productiemiddelen je wel en welke je niet zelf produceert. Denk aan een melkveebedrijf dat alle ruwvoer en krachtvoer aankoopt. Of aan een melkveebedrijf dat niet alleen alle veevoer aankoopt maar bijvoorbeeld ook de drachtige koeien vlak voor het afkalven in een aparte box plaatst alwaar

een ander bedrijf het beheer van de hoogdrachtige koeien overneemt en ervoor zorgt dat het dier zonder complicaties afkalft. Dat andere bedrijf zorgt vervolgens dat de koe weer terug gaat naar het melkveebedrijf zodra zij daar vol in productie kan worden genomen. De kerncompetentie van dat laatste bedrijf is de kudde gezond houden en melken. Niets anders. Weidebeheer, groenvoer productie, afkalven, etc.. Je kunt het allemaal uitbesteden.

De 'buy'-strategie past bij een industriële landbouw. Ik sla de plank niet ver mis als ik stel dat biologische boeren meer 'make'- dan 'buy'-georiënteerd zijn dan hun mainstream gangbare collega's. Kringlooplandbouw betekent heroriëntatie naar de 'make'-strategie.

De 'make'-situatie in extremo

Tegenover 'buy' staat 'make'. In *extremo* kun je de 'make'-variant als volgt voorstellen. Stel je een eiland voor dat is afgesloten van de rest van de wereld. Op dat eiland wonen honderd gezinnen met schapen, paarden, koeien, groente en fruit en bouwland, genoeg voor honderdduizend keer zoveel mensen als er wonen. Het beeld is van de filosoof John Locke en wordt beschreven door Achterhuis (ook een filosoof) in zijn boek *Het rijk van de schaarste*. Niets op dat eiland kan echter, omdat het algemeen voorkomt of bederfelijk is, als geld dienst doen. De mensen op dat eiland zouden overvloedig te eten hebben en niemand zou méér land in bezit nemen en bewerken dan nodig is voor voedsel, voor kleding, warmte, het bouwen van huizen, voor spel en het maken van *sight seeing* tochten in de omgeving.

Waar mensen samenleven en samenwerken, ontstaat ruil en specialisatie.

Waar mensen leven en werken, ontstaat ruil en specialisatie. We kunnen ons daarom moeilijk voorstellen dat, zelfs in het voorbeeld van Locke, boeren voor de volle honderd procent de 'make'-strategie zullen volgen. Het is aannemelijk dat de

boeren het land bewerken terwijl anderen hout kappen en huizen bouwen, werktuigen voor de grondbewerking maken of transportmiddelen maken voor veevoer en voedsel. De ene boer zal grond bewerken en de ander verzorgt koeien en melkt ze, terwijl weer een ander paarden traint. Allemaal zitten ze aan een eettafel met de voedselproducenten. Boeren zullen een belangrijke plaats in de gemeenschap innemen.

De 'bijna make'-variant van boer-zijn, als gedachten-experiment, zegt Locke, is het duidelijkst wanneer we aannemen dat er in deze setting niets is voor de mensen dat zowel onvergankelijk als schaars is, en dat er dus ook niets is dat zo waardevol is dat het gespaard wordt. In dat geval zullen mensen niet geneigd zijn hun bezittingen in land eindeloos uit te breiden. Locke: "*Want ik vraag, wat voor waarde moet een man in de binnenlanden van Amerika hechten aan tienduizend of honderdduizenden are land dat zowel goed is voor akkerbouw als voor veeteelt, als er geen hoop bestaat om via handel met andere delen van de wereld door de verkoop van zijn producten geld te verkrijgen? Echter, vind iets uit dat gebruikt kan worden als geld en de waarde ervan heeft... en je zult zien dat dezelfde mens (die eerst met genoeg voor zich en zijn familie tevreden was) plotseling gaat beginnen zijn bezit te vergroten.*" (Locke geciteerd in H. Achterhuis, 1988. Het rijk van de schaarste, AMBO, p. 38). Locke's gedachtenexperiment illustreert waar een zelfvoorzienende economie verandert in een groei-economie.

De invloed van (wereld-)handel

Kern van Locke's betoog is dat pas het gebruik van geld land schaars heeft gemaakt. Nieuwe technologie heeft dit effect van geld vele malen versterkt. Het grootste deel van de geschiedenis, van AD 2000 jaar voor Christus tot circa 1800 was er géén grote verandering in de levensstandaard van mensen die de centra van de beschaving bevolkten. Wel waren er tijden van overvloed en van honger, van ziekten en oorlog, goede tijden en slechte tijden. Echter, de grote lijn is dat de levensstandaard niet meer

dan honderd procent is toegenomen, stelt Keynes (J.M. Keynes, 1930. *Economic possibilities for our grandchildren*, London, p.1). De reden voor deze stabiliteit is dat mensen gedurende deze vier millennia niet iets fundamenteel nieuws leerden. Dat veranderde in 1712.

Toen ontwikkelde de Britse uitvinder Thomas Newcomen de eerste praktische toepassing van de stoommachine. Door kolen te verbranden en de druk van stoom in een boiler te benutten, kon hij met één machine 500 paarden vervangen. Sindsdien is de wereld veranderd: de stoommachine markeert het keerpunt van de geschiedenis. De vervangen paarden hoefden niet meer van voer te worden voorzien. Maar nog veel belangrijker was: men kon met steenkool, vervolgens met olie en daarna met gas het aardse reservoir aan fossiele energie ontsluiten en benutten. Hiermee konden staal, kunstmest en elektriciteit worden gefabriceerd. Een verdubbeling van levensstandaard, waar eerst vier millennia voor nodig was geweest, kon nu in enkele tientallen jaren worden gerealiseerd (zie: B. McKibben, 2007. *Deep economy*. Holt Paperbacks, p.5).

Dit feit heeft de vroege economen sterk geïnspireerd. Anne R. J. Turgot en Adam Smith muntten het begrip economische groei en zij gingen nadenken over de rol van de markt en de overheid in de economie. Men verwachtte veel, zo niet alles, van het marktmechanisme. De overheid moest daar zo weinig mogelijk bemoeienis mee hebben.

Hierbij moet wel worden bedacht dat beiden zich bewust waren dat de markt alleen goed functioneert als er spelregels zijn. Wie houdt daar toezicht op? Dat is toch een overheid. Die moet onafhankelijk zijn en geen regels instellen die door de lobbyisten van grote marktpartijen worden aangedragen. Ook gingen Turgot en Smith uit van een situatie van gelijkheid van marktpartijen (A. Smith, 1776. *The wealth of nations*. Everyman's Library). Smith ging uit van een samenleving van kleinschalige, individuele kopers en verkopers die geen van allen kunnen domineren. Hij stelde het gevaar van hebzucht en zelfzuchtigheid aan de orde. En maakte zich druk over armoede en ongelijkheid.²

Het marktmechanisme is onvolprezen in de ogen van partijen die er voordeel van hebben, maar werkt niet in ieders voordeel als de marktmacht bij enkele deelnemers ligt terwijl anderen niet anders kunnen. De eerste groep heeft dan de positie van *price maker*, de andere die van *price taker*. Boeren over de hele wereld weten daar alles van. Het is van alle tijden en plaatsen. In onze tijd zijn enorme bedrijven dominant. Landbouweconomie en landbouwpolitiek beogen duidelijk te maken dat je de agrarische sector in een land niet aan de vrije markt kunt overlaten. Landbouw is geen industrie. Beide disciplines zijn in de vergetelheid geraakt. De reden is dat het gemeenschappelijk belang plaats heeft gemaakt voor individueel belang.

Thomas Jefferson (1743-1826) de derde president van de VS, stelde zich de VS voor als een gemeenschap van onafhankelijke landeigenaren met zelfvoorzienende boerderijen. Hij was van mening dat de wereld het best gediend was als iedereen zijn eigen grond had waarvoor hij moest zorgen. Onder die voorwaarde, meende Jefferson, kon je de 'invisible hand' van het vrije markt verder zijn heilzame werk laten doen. "Ons landsbestuur zal nog eeuwenlang effectief blijven", zei Jefferson, "zolang het zich maar hoofdzakelijk bij de landbouw houdt." Een man die een eigen stuk grond had, was bovendien onafhankelijk, geloofde Jefferson, die zelf een zeer vooruitstrevende boer was. Hij had er zelfs voor gepleit om alleen boeren verkiesbaar te stellen voor het Congres, want die beschouwde hij als de ware vertegenwoordigers van het grote Amerikaanse belang.

Boeren over de hele wereld weten wat het betekent om price maker of price taker te zijn.

Jefferson was bevriend met Alexander von Humboldt (1769 – 1859) en deze wees hem erop dat die visie toch te kortzichtig was. Von Humboldt, geboren in een rijke Pruisische familie niet ver van Berlijn, had meer van de wereld gezien en begrepen dan Jefferson. Door zijn vele ontdekkingsreizen had hij (als eerste) ingezien hoe het natuurlijk ecosysteem van de aarde en het klimaat niet los mogen worden gezien van economie en politiek. Hij zag de aarde als een levend organisme. Deze grootste natuurkenner aller tijden geloofde, net als Jefferson, dat alleen een agrarische republiek geluk en onafhankelijkheid bracht. In zo'n economie zouden mensen immers zelf ervoor zorgen dat het opbrengend vermogen van de natuur niet zou worden aangetast. Maar Von Humboldt begreep ook dat afhankelijkheid van handelsgewassen de boerenbevolking kwetsbaar maakt voor fluctuerende prijzen op de internationale markt. Internationale handel kan leiden tot grootschalige productie en overexploitatie van het natuurlijke ecosysteem. Voor Von Humboldt was dit tevens

de reden waarom hij het kolonialisme afwees. Von Humboldt had de grote nadelige gevolgen van monoculturen met eigen ogen waargenomen: onrechtvaardige verdeling van land en slechte arbeidsomstandigheden. Dat laatste leidt weer tot oorlog en geweld. De grote ecologische problemen in de koloniën waren zonder uitzondering het gevolg van het ondoordacht optreden van de Europeanen. Europa was gevangen in op zichzelf gerichte systemen, van monarchistische regimes en despotisme.

Ons bestaan is onderdeel van één organisch geheel – de Natuur.

De Europese heersers konden zich alleen handhaven door de nieuwe wereld te zien als een wingewest. De gevolgen voor de ecosystemen zat men niet mee. Men hoefde er zelf toch niet te wonen. Von Humboldt laakt deze houding en achtte het als gevaarlijke kortzichtigheid. Hij zag in dat de markt dit niet kan voorkomen, noch oplossen. Daarvoor is de tijdschors die je met het marktmechanisme kunt voorzien nu eenmaal te kort. Daarvoor zijn er bovendien teveel onzichtbare kosten. De Natuur, zo maakt Von Humboldt duidelijk, is niet slechts het decor van economie, politiek en cultuur. Ons bestaan is deel van één organisch geheel, het maakt deel uit van veel relaties en verbindingen met dieren op aarde en in de zee, met vogels en vissen, met planten en bomen, met hier en ver weg, met nu en in het verleden en in de toekomst (A. Wulf, 2015. *De uitvinder van de natuur*. Atlas Contact, Amsterdam-Antwerpen).

De rol van landbouw in de economische ontwikkeling

De vroege economen hebben zich ook gebogen over de betekenis van de landbouw in de economische vooruitgang. Vele decennia hebben economen met elkaar de degen gekruist over dit onderwerp. Aan de ene kant zijn er de economen geweest die meenden dat de bevordering van de landbouw hét middel bij uitstek was tot economische vooruitgang.

2. In zijn boek *The Theory of Moral Sentiments* klaagt Smith in relatie tot de "invisible hand" van de vrije markt over de ongelijke verdeling van rijkdom en dat de armen niet meer dan de hoogst noodzakelijkheden van het leven toegeschoven krijgen nadat de rijken zich van hun eigen nutteloze overvloedige behoeften hebben voorzien.

Die kon je dan belasten en met dat geld kon je dan weer andere dingen bekostigen. Zij werden bestreden door collega's aan de andere kant die van oordeel waren dat men niet de landbouw maar de industrie moet stimuleren. En dat de landbouw vanzelf zal volgen. De gedachte hierachter was dat verhoging van de productiviteit van de landbouw zeer snel zou vastlopen op verzadiging van de markt.

Bovendien meende men dat de landbouw in zichzelf niet het vermogen heeft om uit zijn traditionele sleur te komen. De stadseconomie zou veel meer openheid voor innovatie hebben. Daardoor zou ook vraag naar nieuwe landbouwproducten ontstaan waarop dan de boeren zouden reageren (Th. L. M. Thurlings, 1978. Turgot en zijn tijdgenoten, Mededelingen Landbouwhogeschool, 78-11).

De laatste groep economen lijkt de ontwikkeling van de geschiedenis goed te hebben voorzien. De toepassing van de resultaten van de industriële revolutie begon rond 1900 vruchten af te werpen in de landbouw. Uit Frankrijk en Amerika kwamen fantastische verhalen over dorsmachines die bijna 1000 liter tarwe per dag konden dorsen. Met de graanmaaierszelfbinder vergde een hectare graan oogsten in de VS nog maar 22 werkuren. In Nederland was daar dan nog 100 uur voor nodig. Tegenwoordig is het 12 manuren per hectare. Duizend jaar geleden was de tarweproductie per hectare 800 kg. Aan het begin van de 20ste eeuw was dat 1800 kg per hectare. Nu aan het begin van de 21ste is het gemiddeld 9000 kg, per hectare.

Boereninkomens zijn afhankelijk geworden van internationale handel.

Door de kleinere bedrijven in ons land verliep de introductie van nieuwe machines minder snel dan in Amerika en Engeland. Het ontbrak aan geld om de investering te financieren. In deze periode ontstond ook het inzicht dat de boereninkomens afhankelijk zijn van de internationale handel. Als de Amerikanen het graan goedkoper hier kunnen

leveren dan wij het kunnen produceren, dan kopen wij dat graan toch daar en verkopen we de dierlijke producten die wij met dat graan kunnen voortbrengen naar de steden in de ons omringende landen? *“Wij kunnen het meest profijt trekken van internationale ruil, indien we ons toeleggen op een zo groot mogelijke productie van de op buitenlandse markten hoogst geprijsde voortbrengselen en de voorziening met de naar verhouding goedkopere producten zoveel mogelijk doen steunen op de invoer.”* (Anonieme bron uit 1951 die de 'buy'-strategie aanbeveelt, met name voor de dierlijke productie). De Nederlandse landbouw was als eerste in de EU het meest onafhankelijk van het Gemeenschappelijk Landbouwbeleid. Onze landbouw was en is het meest marktgericht.

De technologische en administratieve omgeving

Een agrarisch bedrijf is altijd onderdeel van een aanvoer-, verwerking- en afzetketen. Daarnaast maakt een agrarisch bedrijf gebruik van tal van private en publieke en semi-publieke dienstverleners. In de derde plaats oefenen overheidsbeleid en allerlei overheids- en publieke instellingen invloed uit op de agrarische sector.

Als typisch voorbeeld van de 'buy'-variant in de landbouw beschrijven Benvenuti en Mommaas de Nederlandse landbouwontwikkeling. Zij geven al in 1985 aan hoe het boerenbedrijf niet alleen veel productiemiddelen aankoopt maar ook, en in toenemende mate, gebruik maakt van een groot netwerk van bedrijven en organisaties die diensten en productiemiddelen leveren waarin kennis is belichaamd. Zij geven die omgeving de naam de 'technologisch-administratieve taakomgeving', kortweg TATE.

TATE is dat deel van de gehele omgeving dat vanuit het gezichtspunt van de boer, a) een directe betekenis heeft voor zijn beroepsmatig handelen en b) tegelijkertijd volgens

technisch-organisatorische en economische regels een regulerende invloed heeft op het bedrijf, zowel ten aanzien van de wijze van produceren als ten aanzien van de benoeming van de agrarische beroepsrol. Die omgeving is geïnstitutionaliseerd. Geïnstitutionaliseerd wil zeggen dat het organisaties zijn die optreden als marktpartij (banken), als vereniging, coöperatie, overheid (publieke instelling), een publiek-private organisatie, een zelfstandig bestuursorgaan of een autoriteit. Ze beïnvloeden elkaar ook. De genoemde auteurs willen hiermee aangeven dat de ontwikkeling van het agrarisch bedrijf niet alleen afhankelijk is van prijzen en ondernemerseigenschappen van boeren, maar ook van de regulerende activiteiten van de technologisch-administratieve taakomgeving. *“TATE”, zo stellen deze auteurs, “is een soort geïnstitutionaliseerd jasje (sommigen zouden liever het woord keurslijf gebruiken) dat steeds nauwer wordt gesneden. Het jasje geeft voor de bedrijfsvoering ook de eisen en de technische procedés aan, stuurt deze bij en oefent zo een regulerende invloed uit op het productie. Verder is het jasje een onderdeel van een mode-beeld waarbinnen aspecten als rationaliteit, goed ondernemerschap, innovatie, rentabiliteit e.d. hun normatieve betekenis krijgen en waarbinnen het optreden van de TATE instellingen hun legitimatie vinden.”* Niet alleen hightech machines hebben een dwingende gebruiksaanwijzing, ook het geheel van de TATE omgeving maakt uit wat goed boeren is (B. Benvenuti en H. Mommaas, 1985. De technologisch-administratieve taakomgeving van landbouwbedrijven, LH, sociologie van de westerse gebieden).

De Nederlandse landbouw is deel van een globale agribusiness

De Nederlandse landbouw heeft *meer dan enige landbouwsector in de wereld* vol ingezet op de 'buy'-strategie en is sterker geïntegreerd in de wereldhandel dan de landbouw in welk land ook.

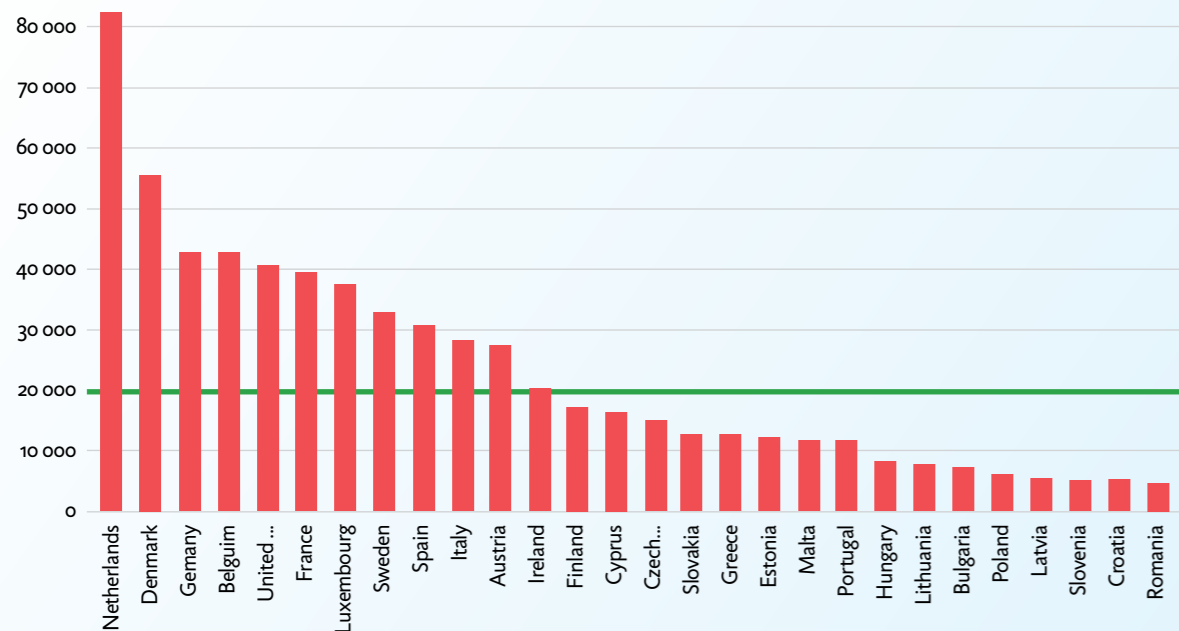
Ik heb een selectie van cijfers gemaakt die dit kenmerk illustreert. In Figuur 1 wordt de bruto toegevoegde waarde per jaarlijkse arbeidskracht in de landen van de EU vergeleken. Het betreft cijfers uit 2017. Toen was het VK nog lid. Helaas zijn dit soort cijfers meestal flink gedateerd. Uit Figuur 1 kan worden afgelezen dat de Nederlandse agrarische bedrijven full time, professionele bedrijven zijn. De nummer 2 in de EU is Denemarken met een bruto toegevoegde waarde per jaarlijkse arbeidskracht die eenderde lager is. Duitsland, België, VK en Frankrijk komen ongeveer op de helft van het cijfer in Nederland.

Een bijzonder kenmerk is verder dat *alle* sectoren van de Nederlandse landbouw ongeveer tweederde van de productie exporteren. Daarmee is Nederland de op één na grootste agrarische exporteur ter wereld.

Met de export van Nederlandse landbouw- en voedselproducten is 65 miljard euro gemoeid. Van die export gaat dan weer het grootste deel naar Duitsland (25%) en naar de andere landen van de EU (41%). De totale export bedraagt 90 miljard. Deze indrukwekkende cijfers vragen wel om een nadere verklaring. Van de 90 miljard is 25 miljard re-export van agrarische producten van buitenlandse makelij. De totale import van landbouwproducten en voedingsmiddelen is 61 miljard. Het agrarisch handelssaldo is daarmee 29 miljard. Dat is bijna tweederde van de handelsbalans van de Nederlandse economie met het buitenland.

Om deze indrukwekkende cijfers te duiden is Figuur 2 een hulpmiddel. In deze Figuur zie je de inkomensvorming in de diverse sectoren die bij de exportcapaciteit zijn betrokken. De inkomensvorming is een maatstaf voor de bijdragen van de diverse bedrijven aan de bovengenoemde exportprestatie van de Nederlandse landbouw. Het is direct al duidelijk dat we deze prestatie niet mogen toeschrijven aan de land- en tuinbouw sec. We moeten spreken van de agri-business. In termen van Benvenuti en Mommaas: de land- en tuinbouw, inclusief toelevering, verwerking, handel en distributie en de technologische en administratieve taakomgeving.

Figuur 1. Bruto toegevoegde waarde per jaarlijkse arbeidskracht. Bron: Europese Unie (2018)

Figuur 2. Inkomensvorming in Agri-Business Complex (Bron: Berkhout et al, 2018 Voedsel-economische Bericht en verhoog, 2016 (cijfers 2013) AgriBusiness Complex (groen)

Agri-Business Complex										Rest economie (kapitaalgoederen)	
Bruto toegevoegde waarde Agri Business Complex 52 mld (7.4% GDP)											
obv import producten 19 mld			obv binnenlandse producten 33 mld								
			Toelevering 13 mld								
						Primaire productie 10 mld					
									Voedingsmiddelen industrie 17 mld		
									Distributie 4 mld		
Akkerbw 15 mld			Akkerbouwcomplex 7 mld			Glawtuintbouw 7.1 mld			Opengr tb 2.7		
			Primair 1.5 mld			Primair 4.9 mld			Primair 1.6 mld		
						Primair 1.8 mld			Int Veeh. 4.9 mld		
									Visserij 0.5 mld		
									Primair 0.4 mld		
									Primair 0.3 mld		

NB! De inkomensvorming in de TATE-omgeving wordt in Figuur 2 *niet* weergegeven. Dus de boekhoudkantoren, het onderzoek, de voorlichting, de juridische diensten, de hele publieke sector, het landbouwonderwijs, de toezichthouders, de autoriteiten, etc., worden nog niet eens meegerekend. In Figuur 2 zien we alleen de verdeling van het totale inkomen in de diverse marktsectoren dat met de agri-business is gemoeid.

Lees Figuur 2 van boven naar beneden. De bruto toegevoegde waarde van de agri-business bedraagt 52 miljard. Dat is 7,4% van het Nederlandse bruto nationale product. Daarvan is 19 miljard gemoeid met de import van producten, 13 miljard met de toelevering, 7 miljard met de verwerking en marketing van de voedingsmiddelenindustrie en 4 miljard wordt bijgedragen in de distributie. Tien miljard wordt verdiend op de land- en tuinbouwbedrijven. De helft daarvan wordt verdiend in de glastuinbouw.

Eén niveau hoger in Figuur 2 zie je de agri-business bedrijvigheid dat met de diverse landbouwsectoren is gemoeid. De grondgebonden veehouderij is dan weer de grootste werkverschaffer: 9,5 miljard, gevolgd door de akkerbouw en de intensieve veehouderij.

Uit de twee onderste regels kun je weer de verhouding agri-business / primaire land- en tuinbouwbedrijven uitrekenen. Wat wordt er per euro inkomen in de primaire sector, dus op het eigenlijke agrarische bedrijf, in de rest van keten verdiend? Hoe hoger dat getal is, hoe meer de concurrentiekracht van die sector berust op de concurrentiekracht van de keten, de supply chain, de keten van toeleveranciers, verwerkers en distributeurs.

Van hoog naar laag is de verhouding:

Intensieve veehouderij:	12,3
Grondgebondenveehouderij:	5,3
Akkerbouw:	4,6
Opengrond tuinbouw:	1,7
Visserij:	1,7
Glastuinbouw:	1,4

De conclusie is dat er meer verdiend wordt áán veehouders dan veehouders *zelf* verdienen met vee-houden. Wanneer we bedenken dat boeren in het economisch verkeer bepaald niet tot de sterksten mogen worden gerekend, wordt begrijpelijk dat zij zich slecht begrepen voelen door de samenleving.

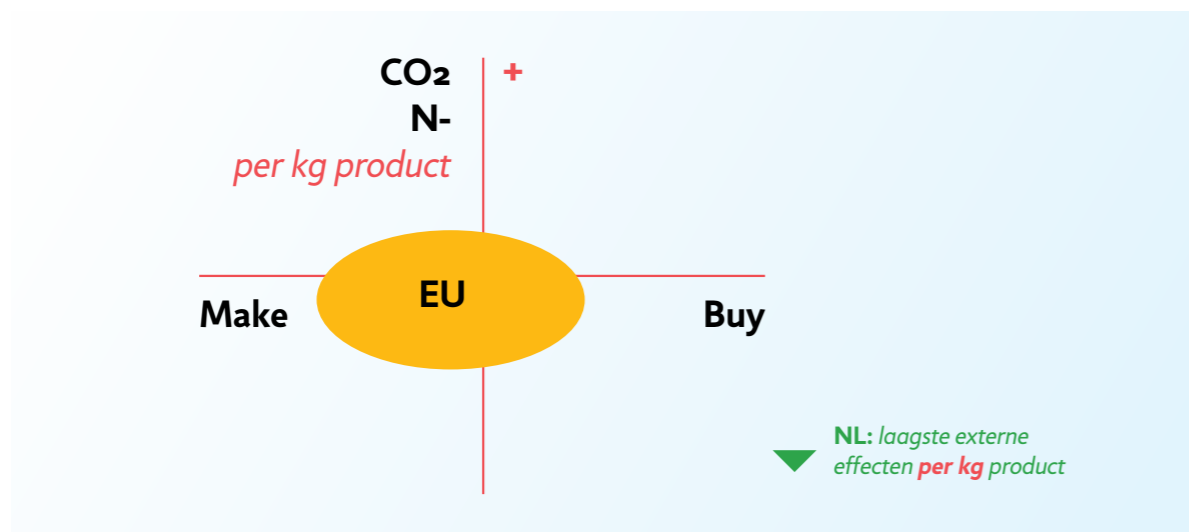
Er wordt meer verdiend áán veehouders dan veehouders zelf verdienen met vee-houden.

Van de 10 miljard bruto toegevoegde waarde betalen de bedrijven lonen aan de medewerkers, rente aan de banken, en pacht aan de grondeigenaren; in totaal 4,2 miljard. Rekening houdend met afschrijvingen en subsidies nogmaals 4,3 miljard. Dus blijft voor de agrarische ondernemers 3,5 miljard over.

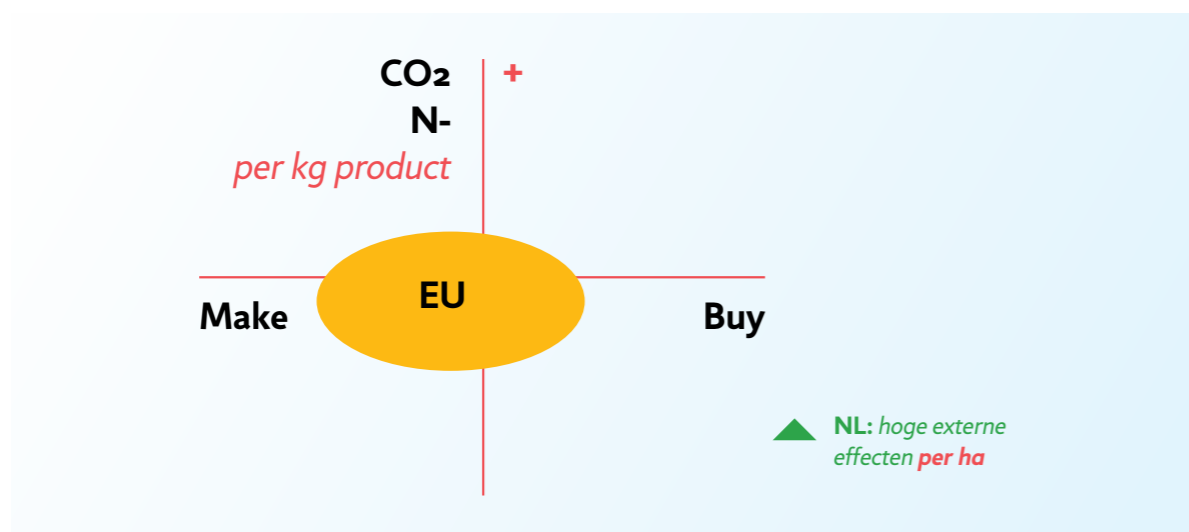
Het verhaal is hiermee nog niet af. Niet alles wat de landbouw doet of teweeg brengt is geprijsd en handelbaar. Tot de niet geprijsde zaken behoren de onbetaalde positieve bijdragen door de landbouw. Daarbij kunnen we denken aan landschap, het mooie beeld van uitgestrekte akkers, weilanden met koeien of boomgaarden in bloesem. Negatieve effecten worden ook regelmatig genoemd: de uitstoot van stikstof, uitspoeling van chemische hulpmiddelen in het water, bodem verdichting, bodemerrosie, verlies van bodemvruchtbaarheid.

Het landschap is overigens niet alleen een positief extern effect. In het boek Pastorale beschrijft James Rebanks de leegloop van het platteland, de teloorgang van oude landschappen in zijn geboortestreek, het Noord-Engelse Lakeland. Het ineensstorten van eeuwenoude ritmes van werk, weer, gemeenschap en de wilde natuur (J. Rebanks, 2020. Pastorale. Hollands Diep Amsterdam). Onderzoekers hebben geprobeerd om ook deze externe effecten in geldelijke bedragen uit de drukken. Vanzelfsprekend zijn de manier van berekenen en de uitkomsten inzet van stevig debat. Voor wat het cijfer waard is, is wel gerept van 1,6 miljard netto negatieve externe effecten. Daarmee zou de maatschappelijke waarde van de landbouw sec niet op 3,5 miljard maar slechts op 1,9 miljard worden gewaardeerd. Punt is hier dat dit soort berekeningen geen enkele basis hebben bij de mensen in de regio die het aangaat.

Figuur 3. Positie van Nederlandse landbouw binnen de EU, weergegeven per kg product.

Figuur 4. Positie van Nederlandse landbouw binnen de EU, weergegeven per oppervlakte-eenheid.

Ongeprijsde of externe effecten van internationale handel zijn er ook. Positieve welvaartseffecten komen voort uit specialisatie, het comparatieve kostenvoordeel, ik ga er ook van uit dat internationale handel bijdraagt aan de vrede in de wereld. Daar staat tegenover dat de export van handelsgewassen leidt tot verlies van bodemvruchtbaarheid. Dit omdat er geen kringloop van mineralen is. Nog schadelijker is het als ter wille van de teelt van exportgewassen regenwouden gekapt en verbrand worden. Negatief is ook dat de werk- en leefomstandigheden van veel mensen die het werk moeten doen heel slecht zijn. Uiteraard besef ik dat dit weer het gevolg is van het feit dat veel van onze import komt van landen met foute regimes en dat we mogen hopen dat handelsbetrekkingen uiteindelijk gunstiger zijn dan isolatie. Althans, dat mag je hopen.

Bedrijfseconomisch gesproken volg je een 'buy'-strategie ter vervolmaking van je kerncompetenties. Anders gezegd, je richt je des te meer op je eigenlijke concurrentievoordeel en je compenseert je concurrentienadelen. Die nadelen blijken duidelijk wanneer we naar de man-land-verhouding in de EU kijken. In Nederland is die vier keer zo hoog als in Denemarken, een ander groot exporterend EU-land. In de Deense landbouw, waar de boeren meer dan in Nederland een 'make'-strategie volgen, bewerkt één persoon 52,9 hectare, terwijl dat getal in Nederland 12,5 bedraagt. Dit wordt weerspiegeld in de grondprijzen; die zijn in Nederland ongeveer 4 keer zo hoog als in Denemarken.

Waarom staat die internationaal succesvolle sector in eigen land onder druk?

In Figuur 3 is de positie van de Nederlandse landbouw ten opzichte van de landbouw in de EU grafisch weergegeven. De Nederlandse landbouw is extreem concurrerend. De grote mate van professionaliteit en het hoge kennisniveau

maken onze landbouw tot wereldmarktleider op vrijwel alle fronten. Uitgedrukt per kg product verbruiken onze boeren de minste brandstof, de minste kunstmest, de minste arbeid, het minste grond, het minste kapitaal, de minste bewasbeschermingsmiddelen, het minste veevoer, veroorzaken we het minste dierenleed. En zo kan ik nog wel even doorgaan. De invloed per kg product is de *bright side*, de invloed per vierkante kilometer is de *dark side* van het succesverhaal van de Nederlandse landbouw. De positie van de Nederlandse landbouw ten opzichte van de EU en in het bijzonder Denemarken, uitgedrukt per oppervlakte-eenheid is weergegeven in Figuur 4.

De invloed per kg product is de bright side, de invloed per vierkante kilometer is de dark side van het succesverhaal van de Nederlandse landbouw.

Iedere keer als de landbouw negatief in het nieuws komt, is dat in verband met de te grote druk die deze sector, in het oog van de andere Nederlandse ruimtegebruikers, op die publieke ruimte legt. Tegelijkertijd hebben de inwoners in de regio het gevoel dat er grenzen, ook ethische grenzen, worden overschreden. Wij lezen onze (klein-) kinderen boekjes voor waarin de boerderijdieren kunnen praten en relaties hebben met andere dieren en met kinderen. De boerderij is een nostalgische, Jetses aandoende wereld voor de stedeling, terwijl boeren de koe zien als 'een economisch activum'. In een column stelde Maxim Februari in NRC (21 februari 2022) dat het wedervaren en de toekomstbestemming van de koe persoonlijk model staat voor de mens. Februari trekt Benvenuti's TATE door naar deze tijd: "de slimme veeteelt gebruikt robotica, blockchain en kunstmatige intelligentie om circulair en duurzaam te worden." Zoals de koe wordt gevolgd met camera's, software voor gezichtsherkenning, sensoren en GPS-technieken worden onze kinderen op school veranderd in een dashboard vol prestatie-indicatoren. Wat wij met dieren doen, bedreigt ook onze eigen toekomst; een intensieve menshouderij. Er blijkt een diepgevoeld onbehagen te bestaan met de huidige ontwikkelingen, met name ten aanzien van de dierlijke

productie. Er zijn ethische vragen, dat beamen ook mensen in de agrarische sector en in de aanliggende organisaties, maar welke dat precies zijn, blijft onduidelijk.

En als er een studie naar ethische vragen wordt gedaan, gebeurt dat door (een commissie van) experts. Tegelijkertijd is de uitleg van het huidige paradigma, je kunt het de Wet van Wageningen noemen, maar evengoed ook de Wet van Den Haag, zo logisch als wat. Als je beseft dat overal op deze aardbol mensen moeten eten.

NB! Terwijl ik dit schrijf is de agressieve aanval van het Poetin-regime op Oekraïne, de graanschuur van de wereld, drie weken oud en dringt een dreigend tekort aan tarwe, ja zelfs een voedselcrisis tot ons door.

Als alles prachtig lijkt

Nederland is leidend in de wereld door de grote concurrentiekracht. Die wordt bepaald door precisie en efficiency die mede het resultaat is van de efficiency en marktmacht van de (grote) bedrijven in de agrarische productieketen. Met name de toeleveranciers voorzien de bedrijven van inputs (productiemiddelen) waarin hoogwaardige kennis

is belichaamd. Datzelfde geldt voor de door Benvenuti en consorten benoemde TATE. Onderdeel daarvan zijn de onvolprezen kennisinstituten, de Wageningse Universiteit en onderzoeksinstituten, die in hoofdzaak gericht zijn op *efficiency per kg product*. Vandaar dat je bij protestdemonstraties van boeren zo vaak hoort: *"wij moeten de wereld voeden"*. Het opvallende en tegelijkertijd problematische hierbij is dat iedere schakel in de keten en iedere TATE-partner, inclusief overheid en kabinet, hier geen enkel vraagteken bij heeft. Meer nog: we spreken van de triple helix. Een beeldspraak die is ontleend aan de double helixstructuur van het genoom. Dat double kon dus nog mooier worden gemaakt: de nauwe samenhang tussen overheid, bedrijfsleven en wetenschap, de triple helix. Wetenschap, bedrijfsleven, beleid en politiek hebben elkaar in innige omhelzing.

De representanten van de Nederlandse landbouw, agribusiness, TATE-omgeving en overheid zijn dezelfde taal gaan spreken. Ze hebben een gemeenschappelijke taal ontwikkeld, die is doorspekt met onbegrepen en bezwerende woorden. De triple helix is er dus ook zo een. Daar moet je mee instemmen, anders doe je niet echt mee. Wie vragen stelt of tegensprekt 'heeft het niet begrepen'. Zelfs in het universiteitsblad van Wageningen wordt een 'alles is goed en mooi hier' -sfeer gecreëerd. Geen fundamenteel debat: 'zijn we wel met de juiste zaken bezig?', geen tegengeluid. De kritiek is afgekocht en weg gecensureerd, zo krijg je de indruk. Zo'n situatie waar niemand meer de grondslagen of inspiratie van het dagelijks doen en laten ter discussie stelt, wordt wel als paradigma aangeduid.

Als niemand twijfelt aan de grondslagen van het handelen, vervalt je als vanzelf in het bestrijden van ongewenste gevolgen van dat handelen *zonder* naar de oorzaak te kijken. Op oude plaatjes zie je bijvoorbeeld een schreeuwend tekort aan hygiëne, zoals open riolen en ratten in de straten, en chirurgijns zijn bezig de pest, de difterie en de cholera te behandelen zonder de oorzaken weg te nemen. Door de onaantastbaarheid van het Nederlandse landbouwparadigma zijn we ten aanzien van de negatieve externe effecten vervallen in een politiek van

ontkennen of hooguit het juridisch toewijzen van gevolgen. Het gevolg hiervan is een verwaarlozing van ethiek, de kritische bezinning op welk menselijk handelen juist is (en welk fout), stelde Mathieu Segers onlangs in De Groene Amsterdammer (M. Segers, 2021. De val van Nederland. Een politiek van gevolgen, De Groene Amsterdammer, 17 november 2021).

Een kritische bezinning is echter een vrome wens zolang burgers zich blijven bedienen van one-issue groepen die voorzien in één bepaald individueel doel van die burgers. Een veelheid van one-issue bewegingen laat zien hoe wij als burgers onze gevoelens, overwegingen, persoonlijke en zakelijke belangen terugbrengen tot een aantal fiches³ *"die we inzetten op het grote bord: dierenbescherming, de coöperatie, natuurmonumenten, Unilever-aandelen, artsen-zonder-grenzen, de air-milles clubcard, en de vereniging voor stadsschoon. En het selectie criterium is steeds of we er zelf wat aan (kunnen) hebben. Voor ons gevoel, onze welvaart, of ons ecologische en culturele besef. En de toekomst, de uitkomst, het resulterende beleid, de nieuwe normen, of misschien de nieuwe ethiek lijken we als het ware te delegeren aan deze markt van one-issue bewegingen. Een markt die we klakkeloos lijken te accepteren. Want een grote marktpartij is immers groot omdat veel mensen er hun fiche opzetten, omdat die marktpartij het goed doet?"* (G. van Dijk, 1999. Een rondje landbouw. In: In grote lijnen, Van Gorcum. P. 95).

Dit gedrag is zo standaard dat ook parlementariërs zich als één van de partijen in die markt gaan gedragen. In plaats van zelf de essentiële democratische taak van probleemwaarneming uit te oefenen, worden ze bestookt door die one-issue belangenbehartigers of rennen ze amechtig achter berichten van de media aan die alweer een dreigend schandaal op het spoor zijn. Vervolgens leveren diezelfde media weer commentaar op dat hele circus...

De conclusie dringt zich op dat de landbouw 'footloose' is geworden ten aanzien van de regio waarin ze is gevestigd. Tegelijkertijd zijn de mensen in de regio door het optreden van one-issue bewegingen en het optreden van de overheid 'factloose', feiteloos, geworden ten aanzien van de landbouw.

Hebben we eigenlijk nog wel iets te vertellen over onze eigen omgeving?

Ik heb in het voorgaande duidelijk gemaakt dat we ten aanzien van onze milieuproblematiek beklemd zijn geraakt tussen enerzijds onze individualistische besommeringen en genietingen en anderzijds de toegenomen tucht van de markt in verbinding met de overheid. De gevolgen liegen er niet om. Lees de rapporten met feiten over de milieu- en klimaatproblematiek. Moeder Aarde kan onze vieze luiers niet langer verschonen. Zo kan het niet verder. Ook onze veelgeprezen Nederlandse landbouw moet veranderen. Het punt is nu of we daar ook áán willen? Is ook hier misschien sprake van psychologische distantie? Enerzijds, de cijfers over het klimaat die voor onze wereld problematisch zijn, anderzijds, hier doen we het toch vrij aardig?

In de Life Lezing 2019 heeft professor Henk Jochemsen gepleit voor een ander paradigma waarin het kringloop-denken met inbedding van landbouw in ecologische en sociale contexten centraal staat (H. Jochemsen, 2019. Concurren of co-creëren?, Life lezing 2019, Aeres Hogeschool, Dronten). Deze ecologische en sociale contexten zijn inhoudsvolle, om niet te zeggen complexe begrippen.

Hierna doe ik een poging ze te concretiseren. Ondanks het feit dat de omstandigheden waarin de Life Lezing 2019 werd gehouden zo geheel anders waren dan ze nu zijn, ben ik van oordeel dat de ecologische en sociale context waar Jochemsen het over heeft nog steeds relevant zijn. Nu ik dit schrijf is het medio maart van het jaar 2022. De prijs van tarwe is omhoog geschoten evenals de prijzen van andere akkerbouwgewassen, van olie en andere grondstoffen. Het betekent hogere kosten voor de dierlijke productie en een nieuwe energie-kosten crisis voor de glastuinbouw. Deze gebeurtenissen zullen fundamentele veranderingen in de prijsverhoudingen veroorzaken. Een en ander zal het paradigma waarop het

3. Een fiche is een schijfje of een penning die in bepaalde spelen een zekere waarde vertegenwoordigt. Fiches worden vooral veel gebruikt in gokspellen zoals roulette, maar ook wel in kaartspellen waarbij om geld gespeeld wordt zoals poker.

kennissysteem, waarin de Nederlandse landbouw voorop gaat, is gefundeerd, niet veranderen. Toch pleit ik ervoor een nieuwe richting in te slaan. Een richting die ik met kringlooplandbouw aanduid.

Kringlooplandbouw is meer dan het sluiten van kringlopen op kortere afstanden. De kern is dat het een zogenoemde 'commons' aanduidt. 'Commons' wordt vaak vertaald met de 'meent', de bestaanszekerheid van de gemeenschap waar we allen belang bij hebben en waar ons lot mee verbonden is. 'Meent' is echter in het huidige tijdsgewricht niet langer een gemeenschappelijk weidegrond die op zich kan worden beschouwd. Die weidegrond maakt deel uit van een groter geheel, een groot web van relaties, ecologische, economische, sociale etc., zoals Von Humboldt dat heeft beschreven. Kernvraag is of en hoe de landbouw erin kan slagen om het verlies aan kwaliteit in al die relaties om te keren.

Kringlooplandbouw is een 'commons', waarbij we samen publieke waarden realiseren en waarderen.

Kringlooplandbouw als 'commons' bedoelt meerdere *publieke* waarden te realiseren die op andere wijze onvoldoende of in het geheel niet gediend worden. Die publieke waarden liggen in de domeinen van de economie, ecologie en sociale waarden. Dit houdt in dat ondernemers in staat moet worden gesteld om op deze domeinen te kunnen presteren. Ondernemers die werken in en áán een kringlooplandbouw hebben niet alleen met markten en overheden te maken, maar ook of zelfs vooral, met gemeenschappen of samenwerkingsverbanden met een eigen logica, drijfveren en regels. Denk aan de omwonenden, de streekgenoten en de collega-ondernemers. Om als ondernemer in een kringlooplandbouw te kunnen floreren is het daarom zaak om *verdienstelijk* te zijn in deze gemeenschappen. Ik acht het zelfs een groot gevaar dat deze ontwikkeling in gang wordt gezet door de overheid en daarmee door diezelfde overheid wordt geconfisqueerd. Kringlooplandbouw als zaak van 'commons' is principieel een correctie op zowel de huidige markt als op de huidige overheid.

De begrippen die hierbij centraal staan zijn klimaat, biodiversiteit, waterkwaliteit en bodemvruchtbaarheid. Helaas is het niet zo dat hierover grote consensus bestaat. Naast Covid complotdenkers zijn er ook klimaatontkenners. Hoeveel mensen zijn van oordeel dat er echt geen sprake is van achteruitgang van bodemvruchtbaarheid, de waterkwaliteit en de biodiversiteit? Hoeveel mensen denken dat dreigende schaarste en hoge prijzen onderdeel zijn van 'een groter spel'? Gesprekken hierover zijn om die reden niet gemakkelijk. Zulke omstandigheden staan bekend onder de titel: de tragedie van de 'meent' (the tragedy of the commons).

De tragedie van de 'meent' (*tragedy of the commons*) is een situatie waarin het streven naar maximale opbrengst van individuen niet tot collectieve welvaart leidt. De opbrengst gaat dan naar het individu, terwijl de kosten als externaliteit gedragen worden door het collectief, door ons allemaal. Doordat ieder individu het eigenbelang voor laat gaan, zal dit leiden tot over-exploitatie en verwoesting van de hulpbronnen waarvan ieder individu uiteindelijk toch afhankelijk is en daar ook door ten onder gaat.

Gelukkig heeft Elinor Ostrom, de eerste vrouwelijk winnaar van de Nobelprijs voor de economie, op basis van onderzoek laten zien dat zulke tragedie geen onvermijdbare wetmatigheid is. Zij deed onderzoek hoe samenlevingen door nieuwe vormen van coöperatie het probleem van gemeenschappelijke hulpbronnen hebben kunnen oplossen. Een ordening van hulpbronnen die in de praktijk werkt, kan ook in theorie, dus ook voor andere situaties, werken, was haar stelling, de Stelling van Ostrom. Zij benoemde een aantal ontwerpprincipes waarvan de eerste en belangrijkste is, dat de 'commoners' overeenstemming hebben over de *feiten*. Aan voorwaarde nummer 1 van Ostrom is, ik wees hier al op, niet zonder meer voldaan. Gelukkig is de meerderheid van de wetenschappers wel bezig met het debat in hun eigen vakgebieden en onderzoekstrajecten.

Feiten komen niet zomaar tot stand. Ze worden geconstrueerd door middel van de bijdragen van allerlei betrokken collega's die elkaars werk beoordelen, er kritiek opleveren en zo in gezamenlijke activiteit feiten construeren.

Start het gesprek dichtbij huis.

We mogen heel dankbaar zijn dat die 'wereld' nog altijd bestaat in een samenleving die in nepnieuws en alternatieve feiten dreigt te verzinken. Deze werkwijze dient te worden overgenomen door kringlooplandbouwinitiatieven. Feiten erkennen is een oproep tot verantwoordelijkheid en dat lukt beter in je eigen woon- en leefomgeving. Daarom moet je beginnen met kleine stapjes en dicht bij huis. Bij ons huis, onze eigen haard, om met Scruton te spreken. Daar en in de eerste plaats dient het gesprek op gang te worden gebracht (R. Scruton, 2012. Groene filosofie, Nw A'dam).

Elinor Ostrom 8 ontwerpprincipes zijn:

- Duidelijke definities (wat de commons zijn en wie de bezitters zijn)
- Aanpassing aan lokale gesteldheden
- Gemeenschappelijke besluitvorming door de bezitters
- Toezicht door of in opdracht van de bezitters
- Strafmaatregelen bij misbruik
- Goedkope en laagdrempelige arbitrage bij geschillen
- Zelfbeheer van de gemeenschap en erkenning door hogere autoriteiten
- Voor grootschalige commons uitgaan van een gelaagd systeem met lokale groepen

Opdracht aan Aeres Hogeschool Dronten

Het bovenstaande noopt tot fundamentele, 'Life changing' keuzes, in onderwijs en wetenschap. De spannende vraag is nu: wat ziet de Aeres Hogeschool gemeenschap in Dronten als kerntaak van de Aeres Hogeschool Dronten? De vraag of je studenten opleidt voor de markt of voor de samenleving is relevant. Wie echter denkt dat de samenleving een representant heeft in de overheid die los staat van

de markt, komt bedrogen uit, zoals ik in het voorgaande heb aangetoond. Beide acteren in hetzelfde paradigma. Studenten die in dat paradigma worden opgeleid zullen wel snel een goede baan vinden. Wie anders dan Aeres Hogeschool Dronten zal echter verantwoordelijkheid nemen voor de Bildung van jong talent in de kringlooplandbouw? Wie bepaalt de inhoud van het onderwijs? Ja, van wie is Aeres Hogeschool Dronten? De start van kringlooplandbouwonderwijs kan, dunkt mij, niet anders dan beginnen bij de grondslag: Aeres Hogeschool Dronten is een van oorsprong christelijke agrarische hogeschool. Waar daar nog sporen van zijn, biedt de kennisleer van Aurelius Augustinus het aanknopingspunt. Augustinus stelde dat 'liefde' in staat stelt tot betere kennis. Eenvoudig gezegd betekent dit dat studenten in staat zijn vriendelijk om te gaan met mensen die alternatieve feiten verkondigen, in staat zijn vriendschap te sluiten met mensen die de landbouw maatschappelijk relevant willen laten zijn. En bovenal de Schepping (wat bij Von Humboldt de Natuur is) zelf met liefde te bejegenen. Het is nu eenmaal onmogelijk om christen te zijn en Gods Schepping niet lief te hebben. Het tweede spoor zal moeten aansluiten bij de visie en betrokkenheid van Alexander von Humboldt. Die voert studenten naar beter begrip van hoe de Natuur (de Schepping in de woorden van Augustinus) op lange termijn reageert op ons economisch handelen. Hij is de kringlooplandbouwer avant la lettre.

Kortom, met kringlooplandbouw als zaak van 'commons' staat een ieder van de Aeres-gemeenschap in Dronten, docenten en onderzoekers voor de fundamentele persoonlijke keuze of hij of zij voor deze richting (als keuzemogelijkheid voor studenten) wil gáán of niet. Het is het (begin van een) antwoord op de vragen: Wie ben ik? Wat kan ik weten? Wat moet ik doen? Waar ligt mijn solidariteit? Als Aeres Hogeschool Dronten het niet doet, welke instantie dan wel?

NB! Gebeuren zal het toch, maar dan zonder Aeres.

Een begin: Boeren en burgers in de 'meent'

Meerdere Life Lezingen hebben de mondiale milieu- en klimaatproblematiek aan de orde gesteld. De waarneming van problemen op mondiaal niveau maken ons wel bewust van de noodzaak van verandering, maar geven nog geen concrete aangrijpingspunten hoe je verandering hier en nu moet beginnen.

Om maatschappelijk relevant te zijn, is inzicht in de publieke waarden nodig. Duidelijk moet worden wat dat concreet betekent voor boeren. Hoe kunnen zij waarden die ook hen aangaan in hun bedrijfsvoering betrekken? Dat kan niet door alle onderwerpen naast elkaar te benoemen. Het is nodig om de lange termijn effecten van alle actoren in de regio te laten zien. Ecologie is lange-termijn-economie. Wat zijn de gevolgen van bij elkaar opgetelde individuele bedrijfsstrategieën en wat gebeurt er bij bepaalde afspraken van grote groepen? Hoe voorkom je, dat je door het niet begrijpen van de complexiteit van het vraagstuk de problemen nog groter maakt?

Een regio-simulatie van de 'make or buy' -strategie voor akkerbouwers en veehouders

(zie: [het landbouwbedrijf van Bert Sloetjes](#))

Om duidelijk te maken wat ik bedoel met kringlooplandbouw als 'commons' sluit ik aan bij de bestaande praktijk. In dit geval van het landbouwbedrijf van Bert Sloetjes, de co-referent vandaag. Bert Sloetjes is een voorloper op het gebied van bodembeheer door middel van het regionaal sluiten van de kringloop. In zijn bedrijf brengt hij samenwerking tot stand tussen veehouderijbedrijven en akkerbouw ten behoeve van veevoerproductie. Mest als organische stof, bouwplan en wisselteelt zijn de instrumenten. Het bedrijfsmodel van

Sloetjes sluit de kringlopen op kleinere afstand en introduceert daarmee de 'make'-strategie naast de 'buy'-strategie. Ook deze bedrijfsstrategie is een marktmodel en ondervindt dus concurrentie. Je kunt bijvoorbeeld in de aanpak van Sloetjes er voor kiezen om meer hakvruchten in je bouwplan op te nemen. Op die manier kun je de deelnemende grondbeheerders meer bieden. De vraag is dan wel wat dit betekent voor de publieke waarden, lees 'commons' op langere termijn? Die publieke waarden zijn: bodemvruchtbaarheid, waterkwaliteit, diversiteit in flora en fauna, CO₂, NO_x-uitstoot. Deze waarden zijn de basis voor het tot stand komen van gemeenschappelijke feiten. Ruilcondities en andere wederkerigheden die de 'meent' concrete vorm geven komen hier uit voort.

Praktijkmetingen maken de effecten van het bovengenoemde voorbeeld van kringlooplandbouw op allerlei niveaus (bedrijf, directe omgeving, klimaat, etc.) inzichtelijk. Omdat je de gevolgen op de langere termijn hiermee niet direct zichtbaar kunt maken, is het gebruik van spel-simulaties dienstig. Met bedrijfs-regio-simulaties kunnen deelnemers ervaren hoe bepaalde keuzes de basis kunnen zijn voor duurzame lange termijn strategieën. Welke partijen spelen daarin een rol? Door de eigen omgeving na te bootsen en naar de toekomst door te rekenen kun je niet alleen de langere termijn ervaren, ze laten ook zien hoe bepaalde ontwikkelingen elkaar kunnen versterken of juist tegenwerken.

Op basis van 'real life data' kunnen de effecten van systeemverandering duidelijker worden gemaakt. Wat zijn de inkomenseffecten voor de primaire landbouw? Wat is het verdienvermogen van boeren in relatie tot de publieke waarden die worden gerealiseerd? Bijvoorbeeld CO₂-opslag in de bodem, of aan bijdrage aan gezondheidsimpact van kringlooplandbouw voor bewoners in de regio. Belangrijk in deze aanpak is dat, afhankelijk van de gedefinieerde publieke waarden (in het bovenstaande voorbeeld weergegeven als CO₂-opslag of gezondheidseffecten), diverse partijen kunnen deelnemen. Welke positie dient de overheid in te nemen? Bijvoorbeeld om bepaalde voorwaarden te scheppen?

Het bespreken van uitgangspunten en resultaten is een essentiële eerste stap om publieke waarden te adresseren.

De aanpak van bedrijfs-regio-simulaties biedt dus de mogelijkheid om behalve studenten in de landbouwwetenschappen ook andere belanghebbers in de regio te betrekken. Ook voor stadsmensen is deelname aan simulaties instructief, leerzaam en verbindend. Het zal het gesprek een basis geven zodat inzichten worden gedeeld en men tot gezamenlijk erkende feiten komt. Nieuwe gegevens komen tot stand en worden erkend als feiten vanwege de inbreng van alle betrokkenen. De methode biedt de mogelijkheid om de effecten van nieuwe werkwijzen te onderzoeken. Bovendien is het mogelijk om de stand van de natuur, klimaat etc. te variëren waarmee de gevolgen van extreme situaties duidelijk worden. Alternatieve werkwijzen kunnen betrekkelijk eenvoudig worden ingevoerd. Resultaten van pioniers kunnen vergelijkend worden getoetst. Nieuwe vragen kunnen worden geformuleerd en tot nieuw onderzoek aanleiding geven. Een grote bijdrage zal kunnen zijn dat er samenhangende kennis ontstaat in plaats van fragmentarische informatie over one-issue onderwerpen.

Met deze aanpak van spel-simulaties op basis van real life data is eerder geëxperimenteerd met boeren in ontwikkelingssituaties en met studenten van business schools. De methode is geschikt om door middel van spel zich collectieve besluitvorming, bijvoorbeeld in coöperaties, eigen te maken. Ervaring heeft geleerd dat beide groepen, boeren en studenten van business schools, snel in staat zijn om de inzichten die men met spel-simulaties op doet in praktijk te brengen ([zie *www.kucheza.nl*](#)).

Slotwoord

Deze aanpak toegepast op 'commons'-vraagstukken kan tevens nieuwe vormen van democratie initiëren. De huidige vormen van democratie vragen immers te weinig van jonge mensen (R. Sennett, 2012. *De ambachtsman*, Meulenhoff, Amsterdam). Studenten die hun opleiding krijgen in landbouw, voeding en milieu hebben recht op levende, betrokken en grensverleggende kennis. Hun opleiding is deel van hun persoonlijkheid en omgekeerd. Het is van belang dat studenten kritisch naar de werkelijkheid leren kijken. Studie is een groot voorrecht. Niet in de laatste plaats door de persoonlijke aandacht die je als student van je begeleiders krijgt. Landbouw en voeding raken de kern van ons bestaan. Dit betekent dat wereld- en levensbeschouwing elkaar als het ware de hand kunnen reiken. De gevaarlijkste wereld- en levensbeschouwing is de levensbeschouwing van hen die de wereld nooit zelf hebben aanschouwd (citaat van Von Humboldt). Hoe veel onze landbouw ook heeft bereikt, hoe veel kennis er ook is belichaamd in de omgeving van de boeren, de mensen die de primaire sector draaiend houden zijn toenemend onder druk komen te staan. Boeren en boerinnen hebben die druk tot nu toe aangekund door steeds meer de industriële 'buy'-strategie toe te passen, inclusief de daarbij horende vormen van financiering. Het begint die weg nu aan perspectief te ontbreken. Zonder de 'commons'-aanpak is het zeker dat de landbouw in de regio meer en meer door regels, economische belangen van andere sectoren begrensd zal worden.

Ik hoop met deze Life Lezing duidelijk te hebben gemaakt, dat de grote vraagstukken waar we met z'n allen voor staan, een (begin van) oplossing hebben in de regio waarin u en ik leven, wonen en werken. We staan er niet alleen voor, we moeten het samen, lees 'commons', doen!

Ik wens u allemaal veel wijsheid, ondernemerschap en inspiratie toe.

Ik dank u voor uw aandacht.

Prof. dr. ir. Gert van Dijk is emeritus hoogleraar Coöperatieve Bedrijfskunde en Management aan Nyenrode Business Universiteit, emeritus hoogleraar Theorie en Praktijk van Coöperatie aan Wageningen Universiteit en emeritus hoogleraar Social Venturing Economics aan Tilburg University. Hij was directeur-generaal van de Nationale Raad van Coöperaties en voorzitter van de Europese Confederatie van Landbouwcoöperaties in de EU. In deze functies was hij actief betrokken bij nationale en internationale coöperatieve ondernemingen, alsmede bij financiële, gouvernementele en niet-gouvernementele organisaties. Hij was tevens lid van de Raad van Beheer van de Rabobank. Op dit moment is hij als gasthoogleraar Agribusiness Management & Economics verbonden aan het Mediterranean Agronomic Institute Chania, Griekenland.

In deze Life Lezing kijkt Van Dijk vanuit historisch en internationaal perspectief naar de Nederlandse landbouw en het agribusinesscomplex. Hij verklaart waarom overheden, markten, ketenpartijen en onderzoeksinstituten in hetzelfde paradigma opereren. Het is volgens Van Dijk nodig om in gemeenschappen fundamentele vragen te stellen over de oorzaken van de wereldwijde problemen waar we nu mee te maken hebben.

Erkenning van feiten en samenwerken in de regio zijn volgens Van Dijk essentieel. Zo en daar worden publieke waarden gewaardeerd. Hij roept in deze Life Lezing medewerkers van Aeres Hogeschool Dronten op om samen én met studenten daarover het goede gesprek te voeren.

aereshogeschool.nl/dronten

Aeres Hogeschool Dronten
De Drieslag 4
8251 JZ Dronten
088 - 020 6000

info.hogeschool.dronten@aeres.nl

Disclaimer

Aan deze publicatie kunnen geen rechten worden ontleend.